

مجله‌ی برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری
سال پنجم، شماره‌ی ۱۹، زمستان ۱۳۹۵
صفحات ۱۲۹-۱۱۰

طراحی و تبیین مدل توسعه گردشگری جنگ با تاکید بر آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق^۱

داود فیض^۲

عباسعلی رستگار^۳

سید رضی نبوی چاشمی^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۲۰

چکیده

یکی از موثرترین روش‌های آشناسازی نسل‌های آینده با دستاوردهای جنگ، ایجاد و توسعه فضاهایی مثل باغ موزه دفاع مقدس و نمایش آثار فرهنگی- هنری جنگ برای گردشگران می‌باشد. آثار فرهنگی تولید شده اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق می‌تواند یکی از این جاذبه‌های اثربخش باشد. لذا هدف تحقیق حاضر، توسعه گردشگری جنگ با استفاده از آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق می‌باشد. جامعه آماری تحقیق شامل ۲۴۳ آزاده است که از میان آنان با ۲۰ نفر (به عنوان نمونه آماری بخش اول پژوهش)، مصاحبه به عمل آمد همچنین جهت بررسی تاثیر آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی بر جذب گردشگر سه نوع پرسشنامه محقق ساخت تنظیم شد. سپس با اجرای برنامه‌هایی از قبیل نمایش آثار فرهنگی هنری تولید شده توسط اسرای جنگی، پخش فیلم و سخنرانی، پرسشنامه‌های مذکور در اختیار مردم (یک نمونه ۳۸۴ نفری به عنوان نمونه آماری بخش دوم پژوهش)، قرار گرفت. برای آزمون فرضیه‌ها از روش مدل معادلات ساختاری استفاده شده است. نتایج حاصل از تجزیه تحلیل داده‌ها نشان داد که آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق به صورت مستقیم و در سطح بالایی بر ترویج، توسعه و جذب گردشگر تاثیر دارد.

واژه‌های کلیدی: صنعت گردشگری، توسعه گردشگری جنگ، آثار فرهنگی و هنری، اسرای جنگی، اردوگاه‌های عراق.

^۱ مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری دانشگاه سمنان می‌باشد.

^۲ نویسنده مسئول: دانشیار گروه مدیریت استراتژیک دانشگاه سمنان (feiz1353@semnan.ac.ir)

^۳ دانشیار گروه مدیریت رفتار سازمانی دانشگاه سمنان

^۴ دانشجوی دکتری مدیریت منابع انسانی دانشگاه سمنان

مقدمه

افزایش و تنوع گونه‌های گردشگری در جهان، از دهه ۱۹۹۰، گونه جدیدی با عنوان «گردشگری تلخ» به گونه‌های رایج گردشگری افزوده شده است. در حالی که بخش گسترده‌ای از مطالعات ادبیات گردشگری در مورد بازاریابی، مصرف و عرضه مقاصد تفریحی، شاد و سرگرم کننده گردشگری است. برخی محققان و نویسندگان گردشگری در جست و جوی آنتی تزه‌های تراژدی، مرگ و جنگ هستند. در این میان گردشگری جنگ در قرن بیستم، یکی از زیر مجموعه‌های مهم و اساسی در گردشگری‌های تلخ می‌باشد. بررسی‌ها نشان می‌دهد میلیون‌ها گردشگر هر ساله از مکان‌های تاریخی مربوط به جنگ در سراسر دنیا بازدید می‌کنند. عرضه و حتی تقاضای چنین گردشگری مفهومی کاملاً صلح طلبانه دارد، هر چند اهداف تجاری و سیاسی نیز در آنها نهفته است. بنابراین آثار به جای مانده از جنگ در دنیای امروز، این پتانسیل را دارد که به عامل انگیزشی مهمی در گردشگری تبدیل شود. پیش بینی شده است گردشگری جنگ در قرن ۲۱ نیز نه تنها یک زیر مجموعه مهم در گردشگری تلخ خواهد بود، خود تبدیل به یکی از انواع طرفدار گردشگری در جهان خواهد شد (اسمیت،^۱ ۱۳۷۷). آنچه گردشگری جنگ را از سایر انواع گردشگری متمایز می‌کند، جنبه فرهنگی آن است که در آن انتقال مفاهیم فرهنگی ارزشمندی همچون دفاع، مقاومت، حماسه، همکاری، فداکاری، وطن پرستی و غیره امکان پذیر می‌شود. تجربیات کشورها نشان می‌دهد گردشگری جنگ می‌تواند به عاملی برای توسعه اقتصادی تبدیل شود. موضوعی که اگر به آن پرداخته شود، در مدت کوتاهی می‌تواند کشور را به توسعه‌ای پایدار برساند و زمینه را برای رشد فرهنگی و اقتصادی در دیگر جهات آماده کند (تی تا،^۲ ۱۳۹۹). این شاخه از گردشگری وقتی به مرزهای ایران می‌رسد رنگ و بوی دیگری می‌گیرد. در ایران پتانسیل‌های متعددی در گردشگری جنگ وجود دارد که هر یک از آنها با توجه به ماهیت‌شان به عنوان محصول گردشگری جنگ می‌توانند مورد توجه قرار گیرند. در حال حاضر، میراث جنگ تحمیلی ایران و عراق مهم‌ترین پتانسیل گردشگری جنگ در ایران می‌باشد. این جنگ که از سوی عراق آغاز و بر ایران تحمیل گردید از سال ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ به طول انجامید و در طول این هشت سال کل کشور و به ویژه مناطق شمال غرب و جنوب غرب درگیر این جنگ بودند و بعد از جنگ میراث ارزشمند از آن به جای ماند که می‌توان در توسعه گردشگری جنگ از آن بهره گرفت. احترام به قربانیان جنگ‌ها به ویژه ارج نهادن به فداکاری‌های فرماندهان، سربازان و حتی غیر نظامیانی که جان خود را در جنگ از دست داده‌اند، تقریباً وجه مشترک تمامی ملل و فرهنگ‌ها می‌باشد و محدود به دین و آیین خاصی نمی‌شود. در فرهنگ کهن و غنی ایرانی، پاسداشت و تکریم قهرمانان و مدافعان میهن ریشه‌ای دیرینه دارد، حماسه سرایان پارسی گوی همواره در نکوداشت مقام این قهرمانان و سرداران

^۱ Smith^۲ Titta

و سربازان، اشعار و قصاید نغزی سروده‌اند. در آموزه‌ها و ادبیات دینی ما نیز شهیدان و مجاهدان هم ردیف مقام انبیا و اولیا شمرده شده و از ارزش فوق‌العاده‌ای برخوردارند. در بیشتر فرهنگ‌ها و ملل دنیا نیز این سنت دیرین وجود دارد (خاطری و اسماعیلی، ۱۳۸۹). بر همین اساس، گردشگری جنگ به عنوان یکی از قابلیت‌های توسعه در استان‌های درگیر جنگ تحمیلی در ایران جایگاه ویژه‌ای دارد. بیش از ۲۸ سال از اتمام جنگ می‌گذرد، اما آثار آن را در اقصی نقاط شهرهای مرزی می‌توان دید، مناطق عملیاتی و یادمان‌های شهدا و باغ موزه‌های دفاع مقدس هنوز پابرجا بوده و یادآور رشادت و جنگاوری جوانان و فرماندهان این کهن سرزمین است و در این میان، آثار فرهنگی هنری تولید شده توسط آزادگان در اردوگاه‌های کشور عراق این ظرفیت را دارند تا مانند سایر آثار باقیمانده از جنگ که گردشگران بسیاری را به خود جذب می‌کنند، مورد بازدید گردشگران مختلف قرار بگیرند. این نوع گردشگری می‌تواند کارکردهای اجتماعی و فرهنگی گوناگونی را در جامعه به دنبال داشته باشد که تسهیل در جریان هویت بخشی به جامعه به ویژه جوانان از جمله مهم‌ترین آنهاست. از این رو محققین کوشیده‌اند تا ابعاد این نوع گردشگری را معین نمایند. لذا سوال محوری در این پژوهش این است که آثار فرهنگی و هنری تولید شده توسط اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق شامل چه مواردی است و آیا این آثار می‌تواند بر توسعه و جذب گردشگر تأثیرگذار باشد؟

مبانی نظری

گردشگری فرهنگی

اعتقادات دینی، ملی و فرهنگی ما توجه خاصی به خلاقیت، ابتکار و حفظ و نگهداری میراث و آثار فرهنگی و دفاع مقدس دارد. ارزش‌های دفاع مقدس بخشی از ارزش‌های اجتماعی در جامعه اسلامی، محسوب می‌شوند که در مقطع زمانی خاصی به عنوان ارزش مطرح شده و حال با گذشت زمان، اهمیت اشاعه آنها مسئله‌ای اجتماعی است، و به ارزش‌ها، فرهنگ و اصالت‌های بر گرفته از ایثار و شهادت در جامعه باید توجه بیشتری شود. گردشگری فرهنگی، نوعی از گردشگری است که گردشگر را به فراگیری، آموزش، کنکاش و کسب تجربه درباره فرهنگ حال و گذشته جامعه مقصد و مقایسه آن با داشته‌ها و انگیزه‌های جامعه خود و دیگران و می‌دارد و در واقع تجربه کیفی میان گردشگر و محیط، مورد بازدید قرار می‌گیرد (رامشت و دیگران، ۱۳۹۰). گردشگری فرهنگی را می‌توان نوعی گردشگری جهت‌آشنایی با آداب و رسوم، میراث فرهنگی و هنری، آثار و بناهای تاریخی با اهداف آموزشی دانست (رضوانی، ۱۳۸۶: ۱۹). گردشگری فرهنگی^۱ عبارت است از مسافرت افراد از محل سکونت خود به مکان‌هایی که جاذبه‌های فرهنگی دارد، این جا به جایی به قصد کسب اطلاعات و برای ارضای نیازهای فرهنگی گردشگران انجام می‌شود (کاظمی، ۱۳۸۵: ۱۸۴).

^۱ Cultural Tourism

گردشگری با بشر و انگیزه ها، خواسته ها و نیازهای او که بر گرفته از فرهنگ جامعه است - ارتباط دارد، تا جایی که می توان گفت عامل اصلی گردشگری، در واقع همین اختلاف فرهنگ هاست (ضرغام، ۱۳۷۶ : ۳۹۱) در عصر حاضر، رابطه ای دو طرفه بین فرهنگ و گردشگری به وجود آمده است. فرهنگ منبعی بسیار مهمی برای توسعه گردشگری محسوب می شود و گردشگری نیز سهم زیادی در توسعه فرهنگی دارد (ریچاردز،^۱ ۲۰۰۲ : ۹-۱۷) دیدگاه های جدید احتمالاً ناشی از توسعه دانش بشر درباره ابعاد گردشگری می باشد؛ چون امروزه ثابت شده که گردشگری پدیده ای با ابعاد گوناگون و پیچیده است (گان،^۲ ۲۰۰۲ : ۸-۹).

گردشگری جنگ

امروزه ثابت شده که گردشگری واقعاً پدیده ای چندوجهی و بسیار پیچیده است (گان^۲ ۱۳۸۱)، که دارای ابعاد مختلفی است که یکی از آن ها گردشگری جنگ است، عزیمت گردشگر باهدف بازدید از جاذبه های مناطق جنگی، باهدف کسب تجربه جدید، ثبت وقایع و برآوردن نیازهای فرهنگی - اجتماعی و معنوی خود می باشد (استرانگ^۳ و همکاران، ۱۳۸۲، ۵۷۰) گردشگری جنگ می تواند چندجنبه داشته باشد. از یک طرف سیاهی و پلیدی جنگ افروزان را نشان دهد؛ در مورد جنگ ۸ ساله ایران و عراق، از یک طرف می تواند جنایت های رژیم بعثی صدام حسین را به تمام جهانیان و گردشگران خارجی معرفی نماید و از طرف دیگر یادآور رشادت های رزمندگان در جبهه ها و مقاومت اسرا در اردوگاه های جنگی عراق و از خودگذشتگی های مردم ایران زمین برای دفاع از کشورشان باشد. گردشگری سیاه، فرصت تجربه گردشگری آموزشی، عاطفی و احساسی را به دست می دهد، بدین شکل که پیام های مهمی را در خصوص رویدادهای گذشته منتقل می کند. همچنین نقش بالقوه عاطفی و درمانی دارد. چنین جاذبه هایی احساسات منفی نظیر ترس، بیزاری، ناراحتی، افسردگی، همدلی، ترحم، کینه و انتقام جویی را برمی انگیزانند. جنبه های عاطفی و آموزشی تجربه گردشگری تلخ، توسط عواملی تحت تأثیر قرار می گیرند که شامل انواع تفاسیر موجود، اعتبار سایت و پوشش رسانه ای می شود. تفسیر، نقش مهمی در تجربه گردشگری تلخ ایفا می کند و ابزار اصلی انتقال اطلاعات سایت به بازدیدکنندگان است (شارپلی^۴ و استون^۵، ۱۳۸۸).

تحقیقات اخیر مقوله های خاص بیشتری را مورد توجه قرار می دهد؛ مثل گردشگری مناطق جنگی، گردشگری زندان، گردشگری میراث ناخوشایند، گردشگری اسارت و گردشگری نسل کشی. سایر محققان گردشگری تلخ را نوعی گردشگری فرهنگی و میراث می دانند، زیرا سراجی های گردشگری

^۱ Richards

^۲ Gunn

^۳ Strange

^۴ Sharply

^۵ stone

تلخ اغلب اهمیت فرهنگی و تاریخی بالایی دارند(تالو^۱، ۱۳۸۴، ۳۶). گردشگری تاریک یا گردشگری تلخ به بازدیدها و سفرهای به مناطق و شهرهایی گفته می‌شود که در معرض بلایای طبیعی مانند زلزله، سونامی، سیل و... قرار گرفته یا آثار جنگ، حملات تروریستی و... در آن‌ها واقع شده است یا مکان‌هایی که به دلایل غیرطبیعی، احساس ترس، هیجان و کنجکاوی گردشگر را برای بازدید فرا می‌خوانند(لنون^۲ و فولی^۳، ۱۳۷۶).

اسارت

گرفتار شدن در دست دشمن به شکل اسیر و سلب آزادی و شروع زندگی همراه با فشار روحی و روانی و ابهام برای مدت زمانی نامعلوم، پرفشارترین و رنج آورترین دوران زندگی یک رزمنده است (کریمی نیا، و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۷۹-۱۸۷).

آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی ایران در اردوگاه های عراق

برخورداری از اوقات فراغت، روحیه‌ی خلاق و شاداب جوانی و نوآوری اسرا در تنگناترین شکل زندگی یعنی اسارت در کشور بیگانه، انگیزه‌ای بسیار قوی بود که اسرا را به سمت استفاده‌ی بهینه از زمان و بهره‌برداری موثر از حداقل وسایل و امکانات موجود در خلق و نوآوری اشیای مورد نیاز می‌کشاند. که در ادامه به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌شود.

کلاس‌های مذهبی:

یکی از کلاس‌هایی که بیشتر از همه در اردوگاه‌ها رواج داشت، کلاس‌های قرآن بود: بر اساس مصاحبه‌هایی که از آزادگان به عمل آمد اکثریت آنها بر تشکیل کلاس‌های قرآنی به صورت مخفی یا دور از چشمان سربازان عراقی در اردوگاه‌های مختلف معتقد بودند. این کلاس‌ها بیشتر در قالب آموزش روخوانی و روان خوانی، تجوید، مفاهیم و تفسیر قرآن کریم در اردوگاه‌ها رواج داشت. با توجه به اینکه در هر آسایشگاه یک قرآن بیشتر نبود، هم باید در حفاظت از آن تلاش می‌شد و هم باید به تعداد بیشتری تکیه می‌شد. در این خصوص کمال رضیان می‌گوید: «برای آموزش قرآن با کمبود قرآن مواجه بودیم، قرآنی را که در آسایشگاه داشتیم را تبدیل به سی جزء نمودیم و برای حفاظت از آن با استفاده از کارتن و پلاستیک گوشت آن را صحافی نمودیم تا بدین وسیله دسترسی به قرآن برای همه دوستان علاقه‌مند به یادگیری آموزه‌های این کتاب مقدس فراهم شد» (رضییان، ۱۳۹۵).

^۱ Tallow

^۲ Lennon

^۳ Foley

کلاسهای علمی: کلاس های مختلف علمی در اردوگاه ها، از استقبال خوبی برخوردار بود. بهروز زیاری می گوید: «ما در اوایل اسارت هیچ گونه ابزار آموزشی در اختیار نداشتیم، از آنجائی که وقت اضافه داشتیم سعی می کردیم که چیزی یاد بگیریم اوایل بیشتر به صورت مباحثه ای کار می کردیم و گاهی روی خاک و گاهی از تکه های گچ یا زغال روی سطح سیمانی و یا روی موزائیک می نوشتیم و یا از چوب سوخته یا زغال روی کارتن می نوشتیم، در آن ایام به سختی درس و یا مطلبی را یاد می گرفتیم. اما پس از گذشت دو سال از دوران اسارت مان صلیب سرخ به اردوگاه ما آمد و مقدار کمی نوشت ابزار و کتاب در اختیار ما قرار داد، این کمک بزرگی به ما بود و شرایط را برای کسب علم و دانش مهیاتر نمود لذا افرادی که از توان علمی بالاتری برخوردار بودند برای بقیه علاقه مندان دور از چشم عراقی ها کلاس برگزار می کردند. کلاس ها در قالب کلاس های زبان های مختلف مثلاً آموزش زبان عربی و انگلیسی و کلاس های ریاضی، فیزیک، شیمی، ادبیات فارسی و غیره بود. اما از آنجائی که ابزار آموزشی مثل خودکار، مداد، دفترچه و کتاب بسیار محدود بود، مجبور بودیم از تمامی امکانات اولیه موجود مثل کارتن های مختلف دارو، بسته های سیگار، پاکت سیمان و کارتن گوشت استفاده نمائیم. به طور مثال کارتن گوشت را لایه لایه می کردیم و هر لایه را توسط کاسه ای که در آفتاب داغ می گذاشتیم اُتو می کشیدیم و پس از صاف شدن چروک های آن، از آن ها دفترچه ای در ست می کردیم و سپس مورد استفاده قرار می دادیم» (زیاری، ۱۳۹۵).

کلاس های هنری:

کلاس های مختلف هنری از قبیل: خطاطی، نقاشی، گلدوزی، منجوق دوزی و پولک دوزی در اسارت مورد استقبال اسرا قرار می گرفت. یکی از این کلاس ها که پر رونق تر از همه بود کلاس خطاطی بود. سیاه مشق، سطر، چلیپا (مورب نویسی)، نستعلیق تحریری، نسخ و ثلث از جمله خط هایی بودند که آموزش داده می شدند. سید رضی نبوی چاشمی می گوید: «شویه برگزاری این کلاس ها به صورت انفرادی بود که هر دو روز یک بار می رفتیم پیش یکی از دوستان که استاد خط بود، خط ما را چک می کرد و سر مشق جدید به ما می داد. ابزار خطاطی نیز خودکار ولایه های جدا شده از کارتن های مختلف به عنوان کاغذ و گاهی دفترچه هایی که صلیب سرخ در اختیار ما قرار داده بود استفاده می شد» (نبوی، ۱۳۹۵).

- **ملزومات ضروری مورد نیاز، ابتکارات و خلاقیت ها:** ملزومات ضروری ساخته شده توسط آزادگان در دوران اسارت شامل انواع اجاق نفتی، دم کن غذا، قیچی، خاک انداز، سفره غذا و .... بوده است. که در براساس مصاحبه های انجام شده با آزادگان، به توضیح برخی از آنها پرداخته می شود.
- ساخت المنت:** نیاز به آب گرم، اسرا را واداشت که با کار روی سیم لامپها و چراغ های سوخته، لوله های قدیمی و قطعاتی از حلب، المنت درست نمایند.

توپ ورزشی: با استفاده از ساق چرمی کفش‌ها و پوتین‌ها، اضلاع موردنیاز بریده و به هم دوخته می‌شد و شکل توپ به خود می‌گرفت. از سه عدد دستکش طبی باد شده نیز به‌جای تیوپ این توپ استفاده می‌شد. سرنگ پزشکی نیز به کار سوزن باد می‌آمد. گلوله کردن تکه‌هایی از پتو یا پارچه نیز نوع دیگری از توپ‌های ورزشی اول دوران اسارت بود.

اجاق نفتی: با استفاده از قوطی‌های خالی رب گوجه و تهیه‌ی مقداری گازوئیل از موتورخانه‌ی اردوگاه، اجاق نفتی درست می‌شد. فتیله‌ی آن نیز از لباس‌های مستعمل تهیه می‌گردید. این اجاق‌های کوچک برای گرم کردن چای و غذا مناسب بود.

قاب عکس: با چسباندن چوب‌های کبریت روی یک تکه مقوا، قاب عکس ساخته می‌شد.

سوزن دست‌ساز: با بریدن تکه‌ای از سیم‌های خاردار و ساییدن آن روی کف سیمانی آسایشگاه، سوزن‌های ظریف خیاطی و کفش‌دوزی تهیه می‌شد. میخ‌های فولادی به کار سوزن خیاطی هم می‌آمد. از سیم‌های خاردار، قلاب جوراب‌بافی نیز درست می‌شد.

دمپایی: با استفاده از ورق‌های حلبی و قوطی‌های شیر خشک، دمپایی تهیه می‌شد. از نخ‌های بافته‌شده هم به‌عنوان مهار دمپایی استفاده می‌شد. در بعضی از موارد، برش‌هایی از چوب یا مقوا، کار کف دمپایی را انجام می‌داد.

لیف حمام: با قلاب بافتنی ساخته‌شده از سیم خاردار و با استفاده از نخ‌های پتو و حوله، لیف‌های حمام مناسبی بافته می‌شد.

ساخت آنتن تلویزیون: با مقداری سیم و ورق آلومینیوم، برای تلویزیون آسایشگاه آنتنی تقویتی ساخته می‌شد تا بتوان به شبکه‌ی سراسری سیمای جمهوری اسلامی دست‌یافت.

طناب: با بافتن رشته‌های نازک حوله و پتوها، طناب‌هایی درست می‌شد که در برگزاری مراسم و تئاترها بسیار مفید بود (به نقل از تعدادی از آزادگان، ۱۳۹۴).

تهیه لباس راحتی با دشداشه^۱: دشداشه‌ای که عراقی‌ها در اختیار اسرا قرار می‌دادند، با یک برش از وسط آن یک پیراهن و شلوار درست می‌شد (شیرزاد، ۱۳۹۵).

حلقه و پلاک: با پرداخت هنرمندانه روی سکه‌ها، پلاک‌های گردن‌بند به شکل ماه، هلال و قلب و حتی گوشواره تهیه می‌گردید و همچنین پیچ‌واشرهای شیرهای آب، به کار انواع انگشتر می‌آمد (عبداللهیان، ۱۳۹۳).

• **صنایع دستی:** آزادگان در دوران اسارت با توجه به علاقه‌مندی و توانایی‌های فردی به کارهای صنایع دستی برای پر کردن اوقات فراغت و همچنین رفع نیازمندی‌های خود توانستند با به‌کارگیری مواد اولیه در دسترس، خلاقیت‌هایی از خود ابداع کنند که مهم‌ترین آن‌ها به شرح ذیل

^۱ دشداشه (به عربی: دشداشه یا ثوب) لباسی است بلند، راحت هم مردانه و هم زنانه که اعراب آن را می‌پوشند.

می باشد: ساخت آلبوم عکس، سنگ‌سابی، تهیه مهر نماز، ساخت تسبیح، گلدوزی، کیف بافی، تولید کفش، گیوه بافی.

ساخت آلبوم عکس: برای نگهداری عکس‌های ارسالی از ایران، آلبوم‌هایی از مقوای گوشت‌های یخ‌زده، یا از چوب و تخته تهیه می‌شد. برای زیبایی کار، روی پارچه‌ی جلد، با نقش و نگاری زیبا، گلدوزی می‌شد. جعبه‌های پلاستیکی سرم یا نایلون‌های حاوی گوشت نیز به کار صفحات درون آلبوم می‌آمد. شیرازه‌ی آلبوم نیز با نخ و سوزن به هم متصل می‌شد. از جعبه‌های دارو، پاکت سیگار و زوروق سیگار برای تزیین حاشیه دور و نوشتن حروف و کلمات استفاده می‌شد (شیرزاد، ۱۳۹۵).

سنگ‌سابی: سنگ‌های رنگی و زیبا به کار ساخت گل، ماهی، پرنده، قلب و تسبیح می‌آمد. ساخت کتاب، مهر نماز و انگشتر و حلقه، زنجیر و گردنبند، انواع دیگر این هنر بود. کنده‌کاری سنگ‌ها به وسیله‌ی سیم‌خاردار صورت می‌گرفت و برای سوراخ کردن سنگ که تقریباً سخت‌ترین مرحله‌ی آن بود، از مته دستی ساخته‌شده از سیم‌خاردار استفاده می‌شد (خالصی، ۱۳۹۵).

تهیه مهر نماز: از خاک نرم موجود در اردوگاه گل به روش خاص آماده می‌شد، سپس با استفاده از قالب‌هایی مثل قوطی کبریت، مهر نماز تولید می‌شد (سیادت پور، ۱۳۹۵).

تسبیح: از رایج‌ترین صنایع دستی اسرا، انواع ساخت تسبیح با مواد موجود در اردوگاه از قبیل هسته خرما، چوب، سنگ و سر خودکار بوده است.

کیف بافی: انواع مختلف کیف از قبیل کیف نگهداری از قرآن کریم، کیف پول، کیف همراه و... از جمله تولیدات اسرا بودند (امیرعبداللهیان، ۱۳۹۵).

تولید کفش: بعد از اینکه دمپایی مستهلک می‌شدند، کف دمپایی وسیله مناسبی برای ساخت کفش بود. با استفاده از پارچه لباس‌ها، نخ، سوزن، درفش، کفی و دوک برای تابیدن نخ کفش مورد نظر تولید و مورد استفاده قرار می‌گرفت.

گیوه بافی: نخ گیوه‌ها از بلوزهای نظامی مخصوص زمستان که به بعضی از اسرا تعلق می‌گرفت و یا از نخ حوله‌ها و نخ جوراب‌های مستعمل که به خوبی تابیده می‌شد، تهیه می‌گردید؛ و از دمپایی به جای کفی گیوه استفاده می‌شد. برای ساخت درفش هم از سیم‌خاردار استفاده می‌شد. شایان ذکر است که مجازات نگهداری و داشتن درفش از نظر نگهبانان، بسیار سنگین بود (به نقل از تعدادی از آزادگان، ۱۳۹۴).

• **تولید نوشت افزار:** در زیر به برخی از آنها اشاره می‌نمایم.

مداد: با استفاده از سرب یا زغال باطری‌های سوخته شده، مدادهای خوبی تهیه می‌شد (زاغیان، ۱۳۶۹ : ۳۲۸).

روان نویس: با استفاده از پرمگنات و سرنگ‌های مصرف شده روان‌نویس ساخته و در اختیار علم و اندیشه قرار می‌گرفت (زاغیان، ۱۳۶۹ : ۳۲۸).

نامه‌های نامریی: اسرا با استفاده از آب پیاز، نامه‌هایی تنظیم می‌نمودند که نوشته‌های آن نامریی می‌شد، با حرارت دادن به آن، کلمات نمایان می‌شد (جعفری، ۱۳۹۵).

ساخت اسلاید: با طراحی و نقاشی روی کاغذ روغنی و طلق کاغذهای شکلات‌های خریداری‌شده از حانوت^۱، اسلایدهای زیبایی ساخته می‌شد که با نور چراغ یا شمع، به راحتی روی دیوارها نمایش داده می‌شد (جعفری، ۱۳۹۵).

تخته‌سیاه دستی: تکه‌ای از یک مقوا را به روغن آغشته می‌کردند و تراشه‌هایی از صابون را روی آن می‌ریختند و روی آنرا با نایلون می‌پوشاندند. با فشار دادن قلم یا اشیایی شبیه آن بر روی سطح پلاستیک، کلمات و نوشته‌ها نمایان می‌شد. با جدا کردن پلاستیک از سطح آغشته به روغن و تراشه‌های صابون، نوشته‌ها پاک می‌شد تا مجدداً به کار آید (حمزه، ۱۳۹۵).

جامدادی مخفی: داخل توبی خمیردندان‌های مصرف‌شده و داخل قوطی‌های پر از شیر خشک و همچنین حاشیه‌ی پتوها، جاهای مناسبی برای مخفی کردن خودکار یا مدادهای کوچک بود.

ساخت مرکب: با خشکاندن برگ گل‌ها و حل نمودن آن در آب جوش و یا با مخلوط نمودن دوده‌های حمام با روغن مازولا، مرکبی درست می‌شد که به کار نوشتن و خطاطی می‌آمد (شماره‌های ۳ تا ۹ به نقل از تعدادی از آزادگان، ۱۳۹۵).

برنامه‌های فرهنگی - اجتماعی:

سید رضی نبوی چاشمی می‌گوید: «مهمترین برنامه‌های فرهنگی - اجتماعی اسرا در دوران اسارت، شامل برنامه‌های بزرگ داشت اعیاد اسلامی، گرامی داشت ایام ولادت، ارتحال و شهادت ائمه اطهار و برگزاری مراسم دعا و مناجات بود. با توجه به اینکه در اکثر اردوگاه‌ها حکومت نظامی حاکم بود و تجمع بیشتر از دو نفر ممنوع بود. از جمله برنامه‌هایی که توجه خاصی می‌شد اعیاد ملی و اسلامی بود. درعید نوروز در آسایشگاه برنامه‌های ویژه‌ای داشتیم تا غم غربت را از چهره بچه‌ها بزداییم، آسایشگاه را با امکانات اولیه‌ای که داشتیم تزئین و گروه‌های تئاتر و سرود آماده می‌کردیم تا با برنامه‌هایی شاد عید را جشن بگیریم. به مراسم دعا‌های کمیل، ندبه و زیارت عاشورا بسیار اهمیت می‌ورزیدیم. دریک جمله بگویم که تنها وسیله آرامش ما در آن شرایط خاص دعا و توسل به ائمه اطهار ع بود و علت اصلی سلامت روح و روان ما همین برنامه‌های فرهنگی بوده است» (نبوی چاشمی، ۱۳۹۵).

---

^۱ فروشگاه: اطاق کوچکی در داخل اردوگاه که هفته‌ای یک بار برخی از لوازم ضروری در آن به فروش می‌رسید

سایر اقلام فرهنگی:

نمایش سایر اقلام فرهنگی در دوران اسارت شامل نامه، خاطرات، کتاب، مقالات و ... بوده است. که در ادامه به توضیح بعضی از آنها پرداخته می شود.

در خاطرات سیدرضی نبوی چاشمی آمده است که: «به خانواده‌هایمان گفته بودند که فقط خبر سلامتی خود را در نامه‌ها اعلام نمایید و به ما هم این نکته را تاکید می کردند و اگر در نامه‌هایمان اعلام موضع می کردیم شدیداً تنبیه می شدیم، ولی من در نامه‌هایم آدرس را سیاسی می نوشتم طوری که آدرس اصلی ما به شرح ذیل بود، سمنان-شهمیرزاد روستای چاشم، منزل سید ابوالحسن نبوی؛ اما من می نوشتم: سمنان-شهمیرزاد میدان امام خمینی، مغازه صابری، روستای چاشم، کوچه شهید بهشتی، منزل سید ابوالحسن نبوی، با این شیوه پیام می دادم که پشتیبان ولایتم. بعضی وقت‌ها به صورت کنایه‌وار می‌نوشتم که سلام مرا به مادر بزرگ، ام لیلا برسانید و بگویید مراقب بابا بزرگ روح الله باشد که منظورمان «حضرت امام خمینی (ره) بود» (ابونوری و همکاران، ۱۳۹۴).

کاربرد آثار فرهنگی هنری در اردو گاه های عراق:

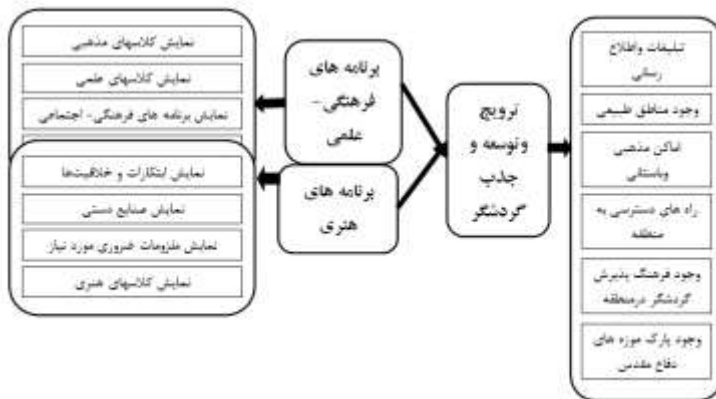
اختراع و تولید انواع آثار هنری برای فروش به عراقی‌ها جهت خرید برخی از وسایل مصرفی، اختراع و تولید انواع آثار هنری جهت هدیه به عراقی‌ها جهت کاهش شکنجه‌های جمعی و فردی، اختراع و تولید آثار مختلف هنری جهت هدیه به خانواده‌های خود، مثل تولید یک پارچه گلدوزی جهت هدیه جشن تولد فرزندان خود، افزایش معنویت مثلاً: ساخت پرده گلدوزی شده ضریح مطهر امام رضا(ع) که با نخ‌های جدا شده از حوله گلدوزی شده و با آب جوش و پوست پیاز، زین شده بود. طی مراسمی این پرده در معرض دید اسرا قرار می‌گرفت و باعث می‌شد بچه‌ها بی اختیار اشک بریزند، حفظ تعادل روانی اسرا از طریق تولید آثار دستی، چون این سرگرمی باعث جهت دار کردن ذهن و مانع تفکر منفی بود.

پیشینه تحقیق

سهرابی و بروجنی، (۱۳۹۲) در مطالعه‌ای به شناخت دستاوردهای گردشگران داخلی در بازدید از مناطق جنگی ایران پرداختند، آنها بیان کردند که این تحقیق با هدف شناخت مهمترین دستاوردها و مزایای بازدید از یک سایت مربوط به جنگ در ایران با بهره‌گیری از رویکرد منفعت محور انجام شده است. نتایج تحقیق حاکی است که «دستاوردهای معنوی» مهمترین دستاورد بازدید مناطق جنگی در کشورمان است. رجبی و یازرلو، (۱۳۹۳) به بررسی وضعیت گردشگری جنگ در ایران و ارائه استراتژی برای توسعه آن پرداختند و بیان نمودند که عوامل نوستالژیک و فرهنگی عوامل اصلی انتخاب این مناطق برای گردشگری و بازدید بوده است، و همچنین اکثریت نمونه‌های

تحقیق آن را به عنوان یکی از حوزه‌های گردشگری مطرح کرده اند که در آینده نیز جایگاه خود را حفظ می‌کند. محمود زاده وهمکاران، (۱۳۹۵) به شناسایی و اولویت بندی عوامل انگیزشی رانشی و کششی مؤثر در توسعه‌ی گردشگری جنگ پرداخته و اظهار داشتند که: که در بین عوامل انگیزشی رانشی بالاترین رتبه‌ها به ترتیب مربوط به جستجو، تعاملات اجتماعی، عوامل روانشناختی و در نهایت عوامل فیزیکی است. در بین عوامل انگیزشی کششی نیز اولویت‌ها مربوط به عوامل نامحسوس و سپس عوامل محسوس است. صادق‌لو، (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای به شناسایی عوامل انگیزشی مشارکت کنندگان در گردشگری جنگ (مورد: استان خوزستان) پرداخت و گفت که نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که متناسب با گروه‌های گردشگری جنگ، تفاوت عوامل انگیزشی بین این گروه‌ها با یکدیگر وجود دارد. رازقی و همکاران، (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای به گردشگری جنگ: تحلیل کیفی سفر راهیان نور به مناطق عملیاتی پرداختند، آنها بیان کردند که نتایج حاصل از کد گذاری چند گانه منجر به شکل‌گیری مدل نظری تحقیق با محوریت مفهوم گردشگری جنگ شده است. یافته‌های حاصل از تحقیق نشان می‌دهد که: تجربه سفر راهیان نور از طریق انتقال ارزش‌های جنگ به نسل جدید، موجب شکل‌گیری یا بازتولید حافظه فردی و جمعی مثبت از جنگ در جامعه خواهد شد. لنون و فلوی (۱۳۷۹) تاکید می‌کنند این در نوع خاص از گردشگری، انگیزه‌ی گردشگران از انتخاب این مکان‌ها و همچنین رفتار آن‌ها به همراه اقدام و توجهی که نسبت به مکان‌ها و جاذبه‌های سیاه گردشگری دارند، دارای اهمیت بسیار است.

مدل مفهومی تحقیق: مدل مطلوب مدلی است که آئینه تمام‌نمای اجزای اصلی و عمده پدیده مورد نظر باشد، اگرچه درست همانند واقعیت مفصل و پیچیده نیست ولی با نشان دادن روابط اصلی اجزاء و آثار آنها وسیله‌ای ساده و مناسب در اختیار تحلیل‌گر می‌باشد (الوانی، ۱۳۷۹، ۵۴: بر این اساس، با توجه به هدف اصلی تحقیق حاضر که در بر گیرنده بررسی توسعه گردشگری جنگ با استفاده از آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق می‌باشد در نمودار شماره (۱)، که بیانگر مدل مفهومی تحقیق است، روابط بین متغیرهای مستقل و متغیرهای وابسته به تصویر کشیده شده است.

نمودار ۱- چهارچوب مفهومی مدل تحقیق

(منبع: نگارندگان بر اساس مبانی نظری تحقیق)

روش شناسی تحقیق

این تحقیق، از نوع پژوهش‌های توصیفی-همبستگی می‌باشد که جهت بررسی تاثیر آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی ایران بر جذب گردشگر سه نوع پرسشنامه محقق ساخته تهیه شد. سپس با اجرای برنامه‌هایی از قبیل نمایش آثار فرهنگی هنری تولید شده توسط اسرای جنگی، پخش فیلم و سخنرانی، پرسشنامه‌های مذکور در اختیار مردم (یک نمونه ۳۸۴ نفری) قرار گرفت، از داده‌های حاصل از این پرسشنامه‌های تکمیل شده برای آزمون و ارزیابی تاثیرات عوامل مختلف در توسعه گردشگری در قالب ده فرضیه استفاده شده است. در این تحقیق، برای بررسی متغیرهای مورد مطالعه و سنجش روایی سازه از تحلیل عاملی تاییدی و برای آزمون فرضیه‌های تحقیق از روش مدل معادلات ساختاری استفاده شده است.

روایی و پایایی ابزارهای اندازه‌گیری متغیرهای تحقیق

الف) روایی: در این تحقیق برای تعیین روایی ابزار اندازه‌گیری از روایی محتوا استفاده شده است. برای به دست آوردن روایی پرسشنامه‌ها با بهره‌گیری از نظرات و راهنمایی‌های اساتید و متخصصان، سوالات این پرسشنامه مورد بررسی قرار گرفت و اصلاحات لازم در آنها اعمال گردید.

ب) پایایی: در این تحقیق به منظور تعیین پایایی از روش آلفای کرونباخ استفاده گردیده است. در این تحقیق برای سنجش پایایی پرسشنامه‌ها، یک مرحله پیش آزمون انجام گرفت. بدین صورت که ابتدا تعداد ۳۰ پرسش‌نامه در جامعه‌ی مورد نظر توزیع و جمع‌آوری گردید و پس از وارد کردن داده‌ها، با استفاده از نرم افزار SPSS ضریب پایایی (آلفای کرونباخ) محاسبه گردید. چنانچه نتایج به دست آمده این آزمون بیشتر از مقدار ۷۰ درصد باشد، می‌توان نسبت به پایایی داده‌های تحقیق

اطمینان حاصل نمود. همچنین روایی سازه با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی در نرم افزار لیزرل نیز مورد تأیید قرار گرفته است.

جدول ۱ - تحلیل عاملی تأییدی

متغیرها	AVE	C.R
عوامل فرهنگی	۰/۶۶	۰/۸۸
عوامل هنری	۰/۶۵	۰/۸۷
ترویج و توسعه و جذب گردشگر	۰/۶۸	۰/۹۲

(منبع: نگارندگان بر اساس محاسبات تحقیق)

مطابق جدول فوق با توجه به اینکه AVE هر سه متغیر بزرگتر از ۰/۵۰ شده‌اند و از طرفی همه بارهای عاملی هر سه متغیر نیز بزرگتر از ۰/۵۰ شده‌اند پس روایی سازه مورد تأیید قرار می‌گیرد.
ب) پایایی: پایایی ترکیبی نیز با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی در نرم افزار لیزرل محاسبه شده است. مطابق جدول فوق چون ضریب پایایی ترکیبی (C.R) برای هر سه متغیر بزرگتر از ۰/۷۰ شده‌اند پس پایایی ترکیبی پرسشنامه نیز مورد تأیید قرار می‌گیرد.

جدول ۲- توصیف آماری محاسبات آلفای کرونباخ جهت روایی و پایایی پرسشنامه

ردیف	نوع متغیر	متغیر مکنون (غیر مشاهده پذیر)	متغیر غیر مکنون (مشاهده پذیر)	آلفاکرونباخ
۱	مستقل	عوامل فرهنگی	برگزاری کلاسهای مذهبی	۰/۷۴۲
۲	مستقل	عوامل فرهنگی	برگزاری کلاسهای علمی	۰/۷۱۷
۳	مستقل	عوامل فرهنگی	برنامه های فرهنگی - اجتماعی	۰/۸۶۴
۴	مستقل	عوامل فرهنگی	نمایش سایر اقلام فرهنگی	۰/۸۱۸
۵	مستقل	عوامل هنری	برگزاری کلاسهای هنری	۰/۷۸۵
۶	مستقل	عوامل هنری	نمایش صنایع دستی	۰/۷۲۸
۷	مستقل	عوامل هنری	نمایش ملزومات ضروری ساخته شده	۰/۸۳۳
۸	مستقل	عوامل هنری	نمایش ابتکارات و خلاقیت‌ها	۰/۸۵۳
۹	وابسته	ترویج و توسعه و جذب گردشگر	تبلیغات و اطلاع رسانی	۰/۸۳۳
۱۰	وابسته	ترویج و توسعه و جذب گردشگر	وجود پارک موزه های دفاع مقدس	۰/۸۷۳
۱۱	وابسته	ترویج و توسعه و جذب گردشگر	اماکن مذهبی و باستانی	۰/۷۷۵
۱۲	وابسته	ترویج و توسعه و جذب گردشگر	راه های دسترسی به منطقه	۰/۸۶۷
۱۳	وابسته	ترویج و توسعه و جذب گردشگر	وجود فرهنگ پذیرش گردشگر در منطقه	۰/۷۵۴
۱۴	وابسته	ترویج و توسعه و جذب گردشگر	وجود مناطق طبیعی	۰/۷۷۹
۱۵	وابسته	ترویج و توسعه و جذب گردشگر	کل پرسشنامه	۰/۷۲۷

منبع: یافته‌های تحقیق.

بنابراین با توجه به نتایج به دست آمده برای ضرایب آلفای کرونباخ می‌توان گفت که سوالات پرسشنامه از پایایی لازم جهت سنجش داده‌های مربوط به مسئله تحقیق برخوردار می‌باشند. چون ضرایب آزمون فوق برای هر یک از متغیرها بیشتر از ۷۰ درصد می‌باشد.

جدول ۳- تحلیل عاملی تائیدی متغیرهای تحقیق

نتیجه	ضریب معناداری	بار عاملی	متغیر
تائید	۱۱/۹۴	۰/۸۴	عوامل فرهنگی
تائید	۱۰/۴۴	۰/۷۹	
تائید	۱۱/۳۹	۰/۸۲	
تائید	۱۰/۸۸	۰/۸۰	
تائید	۱۲/۳۷	۰/۸۶	عوامل هنری
تائید	۱۰/۹۰	۰/۸۰	
تائید	۱۰/۲۱	۰/۷۷	
تائید	۱۱/۰۸	۰/۸۱	
تائید	۱۲/۱۰	۰/۸۵	ترویج، توسعه و جذب گردشگر
تائید	۱۲/۱۶	۰/۸۵	
تائید	۱۱/۴۳	۰/۸۲	
تائید	۱۰/۳۸	۰/۷۸	
تائید	۱۱/۸۸	۰/۸۴	
تائید	۱۱/۱۹	۰/۸۱	

(منبع: نگارندگان بر اساس محاسبات تحقیق)

مطابق جدول فوق با توجه به اینکه همه بارهای عاملی هر سه متغیر بزرگتر از ۰/۵۰ شده‌اند همچنین با توجه به اینکه همه ضرایب معناداری بزرگتر از ۱/۹۶ شده‌اند پس همه فرضیات تحقیق مورد تائید قرار می‌گیرند به عبارت دیگر ابزار تحقیق حاضر روا است.

بررسی مدل ساختاری فرضیه‌های اصلی تحقیق

نمودار ۲- مدل در حالت تخمین استاندارد

نمودار ۳- مدل در حالت ضرایب معناداری

جدول ۲- نتایج فرضیه‌های تحقیق (براساس مدل معادلات ساختاری)

نتیجه آزمون	متغیرهای وابسته	متغیرهای مستقل	(T-value)	ضریب استاندارد	فرضیه
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	عوامل فرهنگی	۶/۰۵	۰/۸۰	اصلی اول
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	عوامل هنری	۶/۲۷	۰/۷۵	اصلی دوم
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	برگزاری کلاس‌های فرهنگی	۱۰/۹۲	۰/۸۰	فرعی اول
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	برگزاری کلاس‌های علمی	۱۱/۸۱	۰/۷۷	فرعی دوم
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	برنامه‌های فرهنگی - اجتماعی	۱۱/۷۷	۰/۷۸	فرعی سوم
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	اقدام فرهنگی	۸/۶۳	۰/۶۳	فرعی چهارم
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	برگزاری کلاس‌های هنری	۱۰/۲۷	۰/۸۴	فرعی پنجم
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	نمایش صنایع دستی	۹/۴۳	۰/۷۳	فرعی ششم
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	نمایش ملزومات ضروری ساخته شده	۱۲/۰۹	۰/۶۸	فرعی هفتم
رد فرض (H ₀)	ترویج، توسعه و جذب گردشگری	نمایش ابتکارات و خلاقیت‌ها	۸/۵۱	۰/۷۹	فرعی هشتم

H₁ ها مدعی این هستند که عوامل فرهنگی و هنری بر ترویج، توسعه و جذب گردشگری جنگ با تاکید بر آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق، تاثیر معناداری دارد. بر اساس جدول شماره ۴-۸ با توجه به شرایط ضریب استاندارد مطلوب بین متغیرهای تحقیق، و با توجه به t به دست آمده که بزرگتر از ۱/۹۶ می‌باشد، لذا کلیه H₀ ها رد و H₁ ها تأیید می‌گردند. پس می‌توان نتیجه گرفت که کلیه عوامل فرهنگی و عوامل هنری، بر ترویج، توسعه و جذب گردشگری جنگ با تاکید بر آثار فرهنگی و هنری اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق دارای تاثیر مستقیم، مثبت و معناداری می‌باشند. از این رو کلیه فرضیه‌های پژوهش مورد تأیید قرار می‌گیرند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادات:

در پژوهش حاضر با یک رویکرد نوآورانه در حوزه گردشگری جنگ، مدلی ارائه شد تا بر اساس آن با بهره‌گیری از آثار فرهنگی و هنری اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق، بتوان به توسعه و ترویج گردشگری جنگ اقدام نمود. در واقع مدل ارائه شده در تحقیق حاضر، مدلی تلفیقی است که سعی کرده است بین گردشگری جنگ و گردشگری فرهنگی- هنری پیوندی منطقی برقرار نماید. عدم وجود مدل‌های مشابه در مبانی نظری و تجربیات مشابه در سایر کشورها از یک سو و ویژگی‌های منحصر به فرد فعالیت‌های فرهنگی و هنری اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق از سوی دیگر، از جمله مشکلات پیش‌روی تحقیق حاضر بود که البته می‌توان از نقاط قوت پژوهش حاضر نیز محسوب نمود، چرا که برخورد علمی با دستاوردهای ۸ سال دفاع مقدس و نظریه پردازی در این حوزه، از مهمترین ضرورت‌های امروز کشور است. نتایج تحلیل داده‌ها نشان داد که آثار و برنامه‌های فرهنگی و هنری اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق می‌توانند در جذب گردشگر و توسعه گردشگری جنگ مؤثر باشند. دلیل این تأثیر می‌تواند جذابیت‌های موجود در آثار و برنامه‌های فرهنگی و هنری آزادگان باشد. این جذابیت‌ها متأثر از خلاقیت‌های نهفته در آنها، ناشناخته بودن شرایط دشوار زندگی در اردوگاه‌ها برای بازدید کنندگان، امکان آشنایی با تاریخ دفاع مقدس بصورت ملموس و تجسمی، بازنمایی عینی وقایع، حوادث و سبک زندگی اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق است. البته تاکنون خاطرات آزادگان عمدتاً به صورت کتاب‌های داستانی به رشته تحریر درآمده و این کتاب‌ها سعی کرده‌اند مردم را با حوادث، وقایع و سبک زندگی آزادگان در اردوگاه‌های عراق آشنا سازند و تا حد زیادی هم در وصول به این هدف موفق بوده‌اند، اما پر واضح است که مخاطبین کتاب‌ها، محدود بوده و افراد خاصی از طریق مطالعه می‌توانند آگاهی‌های لازم را کسب نمایند، اما نمایش آثار و برنامه‌های فرهنگی و هنری آزادگان در فضاهایی همانند پارک موزه‌های دفاع مقدس چون به صورت عینی و تجسمی هستند، می‌توانند برای آگاهی بخشی به تمام اقشار جامعه مفید بوده و در جذب گردشگران داخلی و خارجی بسیار مؤثر باشند. جذب گردشگران در حوزه دفاع مقدس و به ویژه در موضوع آزادگان می‌تواند ارائه دهنده‌ی الگوی مناسبی برای نسل‌های آینده باشد تا زندگی در شرایط دشوار را فرا گیرند، با محدودیت‌ها مبارزه نمایند، از امکانات و منابع محدود به صورت بهینه استفاده نمایند و برای رفع موانع پیش رو راهکارهای خلاقانه بیابند. بنابراین پیشنهاد می‌شود برای نمایش آثار و برنامه‌های فرهنگی هنری آزادگان در پارک موزه‌های دفاع مقدس و فضاهای مشابه با استفاده از فناوری‌های پیشرفته و به روز اهتمام ورزیده شده و تا این آثار از بین نرفته‌اند، اقدامات عملی در این خصوص با سرعت مناسب انجام شوند. علاوه بر این به سایر محققان توصیه می‌شود تا با بهره‌گیری از الگوی ارائه شده در این تحقیق، اقدام به انجام پژوهش‌های مشابه در حوزه دفاع مقدس و گردشگری نمایند و این ظرفیت عظیم بالقوه را به فعلیت در آورند.

منابع

۱. ابونوری، اسماعیل، نبوی چاشمی، سیدرضی (۱۳۹۴). بررسی فرآیند زندگی دوران اسارت و تاثیر آن بر ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش های دفاع مقدس: ۶۳.
۲. امیرعبداللهیان، سیروس (۱۳۹۵). نقل و قول مستقیم از سیروس امیرعبداللهیان - مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.
۳. تعدادی از آزادگان (۱۳۹۵). نقل و قول مستقیم از تعدادی از آزادگان - مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.
۴. جعفری، علی اکبر (۱۳۹۵). نقل و قول مستقیم از دکتر علی اکبر جعفری - مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.
۵. حمزه، محمود (۱۳۹۵). نقل و قول مستقیم از محمود حمزه - مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.
۶. خاطری، شهریار و اسماعیلی، زهرا (۱۳۸۹). گردشگری جنگ در جهان و درس هایی که از آن برای ترویج فرهنگ صلح می آموزیم، چاپ اول، آفتاب گرافیک، تهران.
۷. خالصی، محمد (۱۳۹۵). نقل و قول مستقیم از سرهنگ محمد خالصی - مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.
۸. رازقی، نادر، فیروزجائیان، علی اصغر، شریفی مقدم، پرویز، هاشمیان، بهزاد (۱۳۹۳). گردشگری جنگ: تحلیل کیفی سفر راهیان نور به مناطق عملیاتی. مجله ی برنامه ریزی و توسعه گردشگری، دوره ۵، شماره ۱۷: ۹۷-۱۱۴.
۹. رامشت، محمدحسین؛ ویکتوریا عزتیان؛ محمدرضا محبوب فر و حسین قمری (۱۳۹۰). نقش گردشگری فرهنگی در توسعه پایدار کشور ایران، همایش گردشگری و توسعه پایدار، همدان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان.
۱۰. رجبی، آریتا؛ یازرلو، محبوبه (۱۳۹۳). بررسی وضعیت گردشگری جنگ در ایران و ارائه استراتژی برای توسعه آن، فصلنامه فضای گردشگری، دوره ۳، شماره ۱۱: ۱۷-۴۸.
۱۱. رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۶). جغرافیا و صنعت توریسم، چاپ هفتم، تهران، دانشگاه پیام نور.
۱۲. رضیان، کمال (۱۳۹۳). نقل و قول مستقیم از کمال رضیان - مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.
۱۳. زیاری، بهروز (۱۳۹۳). نقل و قول مستقیم از بهروز زیاری - مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.
۱۴. سهرابی، مهدیه و بروجنی، ضرعام (۱۳۹۲). شناخت دستاوردهای گردشگران داخلی در بازدید از مناطق جنگی ایران (رویکرد مدیریت منفعت محور)، فصلنامه مدیریت اسلامی، سال ۲۱، شماره ۱: ۱۱۶۷-۱۴۷.

۱۵. سیادت پور، سید ربیع (۱۳۹۵). نقل و قول مستقیم از سید ربیع سیادت پور- مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.

۱۶. شیرزاد، علی (۱۳۹۳). نقل و قول مستقیم از علی شیرزاد- مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.

۱۷. صادقلو، طاهره (۱۳۹۵). شناسایی عوامل انگیزشی مشارکت کنندگان در گردشگری جنگ (مورد: استان خوزستان)، *مجله‌ی برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، دوره ۵، شماره ۱۶: ۲۰۸-۱۸۸.

۱۸. ضرغام، حمید (۱۳۷۶). راهکارهایی برای توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، *مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران*، ج ۱: ۲۹۹-۴۰۴.

۱۹. کاظمی، مهدی (۱۳۸۵). مدیریت گردشگری، تهران: انتشارات سمت. کرمی نیا، رضا، سلیمی، سید حسین و مجدیان، محمد (۱۳۸۶). بررسی افسردگی در گروهی از اسرای جنگ، *مجله طب نظامی*، شماره ۹، جلد ۳: ۱۷۹.

۲۰. محمود زاده، سید مجتبی؛ میر هاشمی، علی؛ میر، مصطفی؛ عنبر فروش، فاطمه (۱۳۹۵). بررسی وضعیت گردشگری جنگ در ایران و ارائه استراتژی برای توسعه آن، *فصلنامه فضای گردشگری*، دوره ۳، شماره ۱۱: ۴۸-۱۷.

۲۱. نبوی چاشمی، سید رضی (۱۳۹۳). نقل و قول مستقیم از سید رضی نبوی چاشمی- مصاحبه مستقیم در خصوص دوران اسارت.

۲۲. الوانی، مهدی (۱۳۷۹). *تصمیم‌گیری و تعیین خط مشی دولتی*، تهران: سمت.

23. Gunn, C.A. (2002). **Tourism planning: Concepts, Basics Cases**, New York and London: Routledge, pp. 8-9.

24. Lennon, J; Foley, M. (2000). **Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster**, London and New York: continuum.

25. Richards, G. (2002). Tourism and the world of Culture and Heritage, **Tourism Recreation Research**, 25(1): 9-17.

26. Sharply, R., Stone, P. (2009). The Darker Side of Travel: The Smith Valene, (1998). War and tourism, an American ethnography, **Annals of Tourism**, 25(1): 202 - 227.

27. Strange, C. and Kemp A.M. (2003). Shades of dark tourism: Alcatraz and Robin Island, **Annals of Tourism Research**, 30(2): 570.

28. Tallow, P. (2005). **Dark Tourism, Novella, M. (edited) Niche tourism: Theory and Practice of Dark Tourism**, Britain: Chanel View Publication.

29. Titta, N. (2010). Motivation Factors in Dark Tourism: Case: House of Terror, Bachelor's Thesis in Nature and Soft Adventure Tourism, **Tourism Research**, 26(1): 130-158.

ضمیمه: برخی از آثار هنری تولید شده توسط اسرای جنگی ایران در عراق

ساخت انواع تسبیح و سنگ

منبع: (آرشیو موسسه پیام آزادگان، ۱۳۹۵).